

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54670.2501>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 92-106

Received: 2026.5.24
Accepted: 2026.8.7

Original Research

Meaning Construction of the Concept of Returning to God in *Sūrat al-Ṭāriq* Based on Semantic Clusters and Oppositional Relations

Ebrahim Zareifar¹

Assistant Professor, Department of Theology
and Islamic Studies, Islamic Azad University,
Fasa, Iran

Mansour Hamirani² ✱

M.A. Graduate in Quranic Sciences and
Hadith, Payame Noor University, Fasa,
Iran (Corresponding Author)

Introduction

One of the fundamental requirements of contemporary religious studies is the incorporation of modern theories and methodologies, as these approaches open new horizons for a more profound understanding of sacred texts. Employing contemporary analytical approaches constitutes a systematic and methodical form of *tadabbur* (reflective contemplation) upon the divine verses, enabling scholars to uncover deeper layers of meaning embedded within the textual structure. Indeed, such approaches provide an appropriate framework for identifying the latent meanings and semantic potentials of the Holy Qur'an with greater precision. The Qur'an itself emphasizes this process of contemplation and presents it as a path toward attaining the truth of divine guidance: "[This is] a blessed Book which We have revealed to you so that they may reflect upon its verses, and that those of understanding may take heed" (Qur'an 38:29).

¹ Ebrahim.Zareifar@iau.ac.ir.

² mansorhomirany3137@gmail.com

In light of such systematic contemplation, one of the Qur'an's fundamental and consequential concepts that requires careful semantic investigation is the concept of human return. This concept occupies a prominent position throughout the Qur'anic discourse from ontological, epistemological, ethical, and educational perspectives and plays a central role in the Qur'anic framework of anthropology and eschatology. Human return is not merely the end of earthly life or the beginning of the Hereafter; rather, it represents a purposeful existential process in which human beings, after traversing the course of worldly life and undergoing divine trials, are ultimately returned to their Lord and confronted with the reality of their deeds, intentions, and choices. From this perspective, analyzing the mechanisms through which this concept is semantically constructed in the Qur'anic chapters can reveal new dimensions of the Qur'an's intellectual and educational system.

Within semantic analysis, words do not acquire meaning in isolation. Rather, they derive their significance through a network of syntagmatic relations and semantic oppositions that collectively constitute the conceptual system of the text. When multiple cognitive models interact, they form a composite cluster, which, from a cognitive perspective, is more fundamental than each individual model (Lakoff, 1395 AHSh, Vol. 1, p. 140).

Accordingly, one of the principal mechanisms for reconstructing meaning within this approach is that of semantic clusters—that is, groups of lexical items and propositions organized around a shared conceptual core, which collectively activate deeper layers of meaning.

Another important semantic tool in textual analysis is semantic opposition. According to Izutsu, semantic fields emerge when two key concepts stand in direct opposition to one another. Understanding these oppositions is essential for explaining lexical meaning, since each opposing concept, through its association with a network of semantically related words, gives rise to a coherent and systematic semantic structure (Izutsu, 1388 AHSh, p. 298).

Against this background, the present study seeks to answer the following principal research question: How does Sūrat al-Ṭāriq construct the concept of "human return to God" through semantic clusters and semantic oppositions? This overarching question gives rise to several subsidiary questions: Which semantic clusters in Sūrat al-Ṭāriq signify the continuity of human identity and the possibility of human return? What role do the semantic oppositions within the sūrah play in reinforcing and establishing the concept of return? Finally, how does the pivotal verse, *"Indeed, He is surely capable of bringing him back"* (Qur'an 86:8), function as the central point of semantic cohesion within the overall discourse of the sūrah?

Materials and Methods

Accordingly, the present study analyzes Sūrat al-Ṭāriq through an integrative approach within the framework of discourse semantics. In this framework, Qur'anic semantics is employed to identify conceptual networks and the syntagmatic relationships among lexical items; cognitive semantics is utilized to explain the cognitive models and conceptual schemas emerging from the text; and semantic discourse analysis is applied to reveal semantic oppositions and the macro-level coherence of the sūrah. Within this analytical framework, semantic clusters—defined as groups of interconnected lexical items and propositions organized around a shared conceptual core—and se-

mantic oppositions—understood as mechanisms that foreground meaning through contrast and distinction—constitute the principal analytical tools of the study.

This research adopts a descriptive–analytical method. The data are analyzed through an intratextual examination of the Qur'anic verses, investigation of the syntagmatic and paradigmatic relationships among lexical items, identification of semantic clusters, and analysis of semantic oppositions. Furthermore, semantic analysis is employed to explore the underlying semantic layers and the diachronic development of selected key lexical items. By integrating these complementary analytical levels, the present study seeks to reconstruct the mechanisms through which the concept of human return is semantically constructed within the coherent discourse of Sūrat al-Ṭāriq.

Discussion & Results

The semantic and discourse analysis of Sūrat al-Ṭāriq based on “semantic clusters” and “semantic oppositions” demonstrates that this sūrah, through a coherent and purposeful structure, seeks to construct the meaning of “human return.” The findings indicate that Sūrat al-Ṭāriq formulates the process of human return, in its existential and identity-related dimensions, through a network of lexical items, propositions, and oppositional structures.

At the level of the macro-structure, the sūrah is organized around four interconnected discourses. First, the discourse of cosmic oaths and divine supervision (*al-samāʿ*, *al-ṭāriq*, and *ḥāfiẓ*), which establishes the epistemological foundation of human accountability. Second, the discourse of human creation from “*māʾ dāfiq*” (a gushing fluid), which, by activating the conceptual schemas of “origin from weakness” and “movement from an initial source,” makes the possibility of recreation rationally comprehensible. Third, the discourse of the law of returnability in nature (*dhāt al-rajʿ* and *dhāt al-ṣadʿ*), which, through natural examples, establishes the principle of restoration and revival within the cosmic order. Fourth, the discourse of the decisiveness of truth in opposition to denial (*qawl faṣl*, *hazl*, and *kayd*), which elevates return from the level of a mere epistemological claim to the level of an absolute and consequential reality.

The findings further reveal that two fundamental semantic clusters play a central role in explaining the concept of return in Sūrat al-Ṭāriq. The first cluster, “the preservation of human identity,” constructs the continuity of human identity and its preservation within the domain of divine knowledge and encompassing authority through key lexical items such as *naḥs* (self/soul) and *ḥāfiẓ* (guardian/preserver). This cluster demonstrates that, according to the logic of the sūrah, return is the return of a being whose identity, intentions, actions, and existential nature have been preserved and recorded.

The second cluster, “the capability of reconstructing the human body,” emphasizes the possibility of recreating and restoring human existence through lexical items such as *māʾ dāfiq* (gushing fluid), *ṣulb* (loins), *tarāʾib* (chest bones), *rajʿ* (return), and *ṣadʿ* (cleaving/splitting). It demonstrates that the same system which initiated life from an insignificant substance possesses the ability to reconstruct and restore it.

Furthermore, the analysis of semantic oppositions reveals that Sūrat al-Ṭāriq employs purposeful binary structures to reinforce its central message. The opposition between “decisive truth (*qawl faṣl*)” and “mere jest (*hazl*)” emphasizes the seriousness, certainty, and truth-oriented nature of the

discourse of return, rejecting any superficial or mocking perception of it. Likewise, the opposition between “human scheme (*kayd insānī*)” and “divine scheme (*kayd ilāhī*)” demonstrates that human attempts at denial, in the face of the comprehensive divine plan, not only fail but also ultimately unfold within the framework of final return and accountability.

Conclusion

Based on the findings of the study, it can be concluded that Sūrat al-Ṭāriq, through a coherent network of semantic clusters and oppositions, formulates a kind of “theology of return.” In this theological framework, human return is not merely a bodily resurrection after death; rather, it represents an existential, identity-based, and teleological process through which human beings are placed in relation to their Lord and confronted with the reality of their deeds and choices.

The present analysis demonstrates that the concept of return in Sūrat al-Ṭāriq is structured around two fundamental axes: “the preservation of human identity” and “the capability of human reconstruction.” On the one hand, the lexical network associated with the self (*nafs*) and divine preservation ensures the continuity of human identity; on the other hand, the lexical network related to creation and returnability explains the possibility of the restoration of human life.

From this perspective, the key statement (إِنَّهُ عَلَىٰ رَجْعِهِ لَقَادِرٌ) (“Indeed, He is fully capable of returning him”) constitutes the central point of semantic coherence in the sūrah, around which all preceding and subsequent layers of meaning are organized. It represents human return as a certain, wise, and inevitable reality.

Keywords

The Holy Qur’an; *Sūrat al-Ṭāriq*; Human Return; Semantic Cluster; Semantic Opposition

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.54670.2501>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۹۲-۱۰۶

دریافت: ۱۴۰۵/۳/۳

پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۱۶

مقاله پژوهشی

معناسازی مفهوم بازگشت انسان در سوره طارق بر اساس خوشه‌های معنایی و تقابل‌های دلالتی

استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، فسا، ایران

ابراهیم زارعی فر^۳

کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، فسا، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

منصور حمیرانی^۴

چکیده

سوره مبارکه طارق از سوره‌های مکی قرآن کریم است که با ساختاری فشرده، منسجم و هدفمند، مسئله «بازگشت انسان» را در کانون گفتمان خود قرار داده و از رهگذر شبکه‌ای از نشانه‌های معنایی، امکان و حقیقت بازگشت را بازنمایی می‌کند. با وجود اهمیت این مفهوم، چگونگی معناسازی آن در بافت گفتمانی سوره کمتر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. پژوهش حاضر با هدف تبیین سازوکارهای دلالتی بازگشت انسان، با

³ Ebrahim.Zareifar@iau.ac.ir

⁴ Mansorhomirany3137@gmail.com

رویکرد معناشناسی گفتمانی و روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی روابط هم‌نشینی و شبکه‌های معنایی در سوره طارق پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سوره با دو خوشه معنایی «بقای هویت انسانی» و «قابلیت بازگشت و بازسازی جسم» و نیز همچنین، تقابل‌های معنایی «قول فصل / هزل» و «کید انسانی/ کید الهی» نقش مهمی در به تصویر کشیدن حقیقت بازگشت و خنثی‌سازی گفتمان انکار ایفا می‌کنند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مفهوم «بازگشت» در سوره طارق به صورت یک فرایند چندلایه شامل ابعاد وجودی و غایت‌شناختی سامان یافته است. در این چارچوب، آیه «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» به عنوان یکی از محورهای اصلی انسجام معنایی سوره قابل شناسایی است که سایر لایه‌های دلالتی سوره را حول خود سامان می‌دهد.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، سوره طارق، بازگشت انسان، خوشه معنایی، تقابل معنایی

مقدمه

یکی از بایسته‌های اساسی در پژوهش‌های دینی، بهره‌گیری از دانش‌ها و روش‌های نوین است؛ زیرا این ابزارها افق‌های تازه‌ای را برای فهم دقیق‌تر متون مقدس می‌گشایند. استفاده از رویکردهای جدید، نوعی تدبیر روشمند و نظام‌مند در آیات الهی است که می‌تواند لایه‌های عمیق‌تر معنا در ساختار متن را آشکار سازد. در حقیقت، این رهیافت‌ها زمینه‌ای فراهم می‌کنند تا معانی نهفته و ظرفیت‌های دلالتی قرآن کریم با دقت بیشتری بازشناخته شود. خود قرآن نیز بر این فرایند تأمل و تدبیر تأکید کرده و آن را راهی برای دستیابی به حقیقت هدایت معرفی می‌کند: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ» (ص: ۲۹).

در پرتو چنین تدبیر روشمندی، یکی از مفاهیم بنیادین و سرنوشت‌ساز قرآن کریم که نیازمند واکاوی دقیق معناشناختی است، مفهوم «بازگشت انسان» است. این مفهوم در لایه‌های گوناگون گفتمان وحی، از حیث هستی‌شناختی، معرفتی، اخلاقی و تربیتی حضوری پررنگ دارد و جایگاه ویژه‌ای در نظام انسان‌شناختی و معادشناختی قرآن ایفا می‌کند. بازگشت انسان، تنها به معنای پایان حیات دنیوی یا آغاز حیات اخروی نیست، بلکه فرایندی وجودی و غایت‌مند را ترسیم می‌کند که در آن، انسان پس از پیمودن مسیر زندگی و تجربه آزمون‌های الهی، به سوی پروردگار خویش بازگردانده می‌شود و در برابر حقیقت اعمال، نیت‌ها و انتخاب‌های

خود قرار می‌گیرد. از این منظر، تحلیل سازوکارهای معناسازی این مفهوم در سوره‌های قرآن، می‌تواند ابعاد تازه‌ای از نظام فکری و تربیتی قرآن را آشکار سازد.

در تحلیل معناشناختی متون، واژگان به صورت منفرد و جدا از یکدیگر معنا نمی‌یابند، بلکه در قالب شبکه‌ای از روابط هم‌نشینی و تقابل، نظام مفهومی متن را شکل می‌دهند. وقتی چندین مدل شناختی با یکدیگر ترکیب می‌شوند، یک «خوشه مرکب» شکل می‌گیرد که از منظر شناختی، بنیادی‌تر از تک‌تک آن مدل‌هاست (لیکاف، ۱۳۹۵: ج ۱، ص ۱۴۰).

پس یکی از مهم‌ترین سازوکارهای بازسازی معنا در این رویکرد، «خوشه‌های معنایی» است؛ یعنی مجموعه‌ای از واژگان و گزاره‌ها که بر محور یک کانون مفهومی مشترک سازمان می‌یابند و در کنار هم، لایه‌های عمیق‌تری از معنا را فعال می‌کنند. یکی دیگر از ابزارهای معناشناختی در تحلیل متون، تقابل معنایی است. از منظر ایزوتسو، حوزه‌های معنایی زمانی شکل می‌گیرند که دو مفهوم کلیدی در تقابل مستقیم با یکدیگر قرار گیرند. درک این تقابل‌ها برای تبیین معنای واژگان حیاتی است؛ چرا که هر مفهوم متضاد، با پیوند خوردن به شبکه‌ای از واژگان هم‌معنا، یک ساختار نظام‌مند معنایی را پدید می‌آورد (ایزوتسو، ۱۳۸۸: ص ۲۹۸).

روش پژوهش

بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکردی تلفیقی در چارچوب معناشناسی گفتمانی، به تحلیل سوره طارق می‌پردازد. در این چارچوب، معناشناسی قرآنی بر مبنای کشف شبکه‌های مفهومی و روابط هم‌نشینی واژگان قرار گرفته، معناشناسی شناختی در تبیین مدل‌های شناختی و طرحواره‌های مفهومی برآمده از متن به کار گرفته شده، و تحلیل گفتمان معنایی وظیفه آشکارسازی تقابل‌های دلالتی و انسجام ساختار کلان سوره را بر عهده دارد. بر این اساس، «خوشه‌های معنایی» به مثابه مجموعه‌ای از واژگان و گزاره‌های هم‌پیوند که پیرامون یک کانون مفهومی سازمان یافته‌اند، و «تقابل‌های معنایی» به مثابه سازوکارهای برجسته‌سازی معنا از رهگذر تضاد و تمایز، ابزارهای اصلی این تحلیل به شمار می‌آیند.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه تاکنون پژوهشی مستقل و متمرکز درباره «بازگشت انسان» به مثابه محور معنایی سوره طارق انجام نشده است، اما مطالعاتی در حوزه‌های مرتبط قابل شناسایی است که می‌توان آن‌ها را در چند دسته جای داد:

نخست، پژوهش‌های ساختاری درباره سوره طارق که بیشتر بر انسجام محتوایی سوره متمرکز بوده‌اند. در این زمینه، مقاله «ارزیابی مقایسه‌ای ابزارهای انسجام در سوره طارق و ترجمه آن از محمدمهدی فولادوند: از دیدگاه نظریه هالیدی و حسن» از محمدتقی زندوکیلی و محمدحسن امرایی، به بررسی عوامل انسجام زبانی و ساختاری سوره پرداخته است، بی‌آنکه به محور معنایی بازگشت توجهی ویژه داشته باشد.

دوم، پژوهش‌های انسان‌شناختی و فلسفی درباره نفس و بقای آن که از جمله می‌توان به مقاله «نفس و حافظ آن، در آیه چهارم سوره طارق با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبایی» از حاجی علی لالانی و سلمان قاسم‌نیا اشاره کرد. این پژوهش، مسئله حفظ نفس را از منظر فلسفی بررسی کرده، اما به انسجام معنایی سوره و پیوند آن با مسئله بازگشت نپرداخته است.

سوم از جمله پژوهش‌های مرتبط می‌توان به مقاله «معاد جسمانی در قرآن و عهدین» از عنایت‌الله شریفی و همکاران اشاره کرد. در این مقاله، بر بدنی بودن رستاخیز و بازگشت همان بدن از خاک به عنوان یکی از شاخصه‌های اصلی معاد جسمانی در آیات قرآن کریم و عبارات کتاب مقدس تأکید شده است. نویسندگان همچنین به اشتراکات و تفاوت‌های این آموزه در قرآن و عهدین پرداخته‌اند؛ از جمله سخن گفتن اعضا و جمادات، حشر حیوانات، عینیت بدن اخروی با بدن دنیوی و سرنوشت جسمانی انسان. با این حال، این پژوهش‌ها عمدتاً در سطح تطبیقی و کلامی باقی مانده و کمتر به چگونگی شکل‌گیری، صورت‌بندی و بازنمایی این مفاهیم در ساختار درون‌سوره‌ای و شبکه گفتمانی آیات توجه کرده‌اند.

از این رو، کمتر پژوهشی به صورت نظام‌مند به چگونگی شکل‌گیری مفهوم «بازگشت» در بستر درون‌سوره‌ای، از طریق شبکه‌های معنایی، خوشه‌های مفهومی و تقابل‌های گفتمانی پرداخته است. بر این اساس، خلأ اصلی پژوهش حاضر، فقدان مطالعه‌ای است که با رویکرد معناشناسی گفتمانی، سازوکارهای معنابخشی به مفهوم بازگشت را در سوره طارق تحلیل و بازسازی کند.

یکی از بایسته‌های اساسی در پژوهش‌های دینی، بهره‌گیری از دانش‌ها و روش‌های نوین برای فهم دقیق‌تر متون مقدس است. استفاده از رویکردهای جدید، نوعی تدبر روشمند و نظام‌مند در آیات الهی به شمار می‌آید که

می‌تواند لایه‌های عمیق‌تر معنا در ساختار متن را آشکار سازد. این رهیافت‌ها زمینه‌ای فراهم می‌کنند تا معانی نهفته و ظرفیت‌های دلالتی قرآن کریم با دقت بیشتری بازشناخته شود.

مفهوم «بازگشت انسان» یکی از مفاهیم بنیادین و سرنوشت‌ساز قرآن کریم است که نیازمند واکاوی دقیق معناشناختی است. این مفهوم در لایه‌های گوناگون گفتمان وحی، از حیث هستی‌شناختی، معرفتی، اخلاقی و تربیتی حضوری پررنگ دارد و جایگاه ویژه‌ای در نظام انسان‌شناختی و معادشناختی قرآن ایفا می‌کند. بازگشت انسان تنها به معنای پایان حیات دنیوی یا آغاز حیات اخروی نیست، بلکه فرایندی وجودی و غایت‌مند است که در آن، انسان پس از پیمودن مسیر زندگی و تجربه آزمون‌های الهی، به سوی پروردگار خویش بازگردانده می‌شود و در برابر حقیقت اعمال، نیت‌ها و انتخاب‌های خود قرار می‌گیرد.

در تحلیل معناشناختی متون، واژگان به صورت منفرد و جدا از یکدیگر معنا نمی‌یابند، بلکه در قالب شبکه‌ای از روابط هم‌نشینی و تقابل، نظام مفهومی متن را شکل می‌دهند. هنگامی که چندین مدل شناختی با یکدیگر ترکیب می‌شوند، یک «خوشه مرکب» شکل می‌گیرد که از منظر شناختی، بنیادی‌تر از تک‌تک آن مدل‌هاست (لیکاف، ۱۳۹۵: ج ۱، ص ۱۴۰). بر این اساس، تحلیل معنا در متن قرآن نیازمند توجه به شبکه‌های واژگانی، روابط مفهومی و پیوندهای درون‌متنی است.

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای بازسازی معنا در این رویکرد، «خوشه‌های معنایی» است؛ یعنی مجموعه‌ای از واژگان و گزاره‌ها که بر محور یک کانون مفهومی مشترک سازمان می‌یابند و در کنار یکدیگر، لایه‌های عمیق‌تری از معنا را فعال می‌کنند. در این چارچوب، واژگان مرتبط با یک مفهوم، در تعامل با یکدیگر شبکه‌ای معنایی ایجاد می‌کنند که فهم دقیق‌تر ساختار مفهومی متن را امکان‌پذیر می‌سازد.

از دیگر ابزارهای معناشناختی در تحلیل متون، «تقابل معنایی» است. از منظر ایزوتسو، حوزه‌های معنایی زمانی شکل می‌گیرند که دو مفهوم کلیدی در تقابل مستقیم با یکدیگر قرار گیرند. درک این تقابل‌ها برای تبیین معنای واژگان اهمیت اساسی دارد؛ زیرا هر مفهوم متضاد، با پیوند یافتن به شبکه‌ای از واژگان هم‌معنا، ساختاری نظام‌مند معنایی را پدید می‌آورد (ایزوتسو، ۱۳۸۸: ص ۲۹۸).

در چارچوب پژوهش حاضر، معناشناسی گفتمانی به عنوان رویکردی تلفیقی، بر کشف شبکه‌های مفهومی، روابط هم‌نشینی واژگان و انسجام ساختار کلان سوره استوار است. در این رویکرد، معناشناسی قرآنی برای بررسی شبکه‌های مفهومی و روابط واژگان، معناشناسی شناختی برای تبیین مدل‌های شناختی و طرحواره‌های

مفهومی برآمده از متن، و تحلیل گفتمان معنایی برای آشکارسازی تقابل‌های دلالتی و انسجام ساختاری به کار گرفته می‌شود.

بر این اساس، سوره طارق به عنوان متنی منسجم و هدفمند، ظرفیت تحلیل سازوکارهای معناسازی مفهوم «بازگشت انسان» را داراست. بررسی این مفهوم از طریق تحلیل روابط همنشینی و جانشینی واژگان، استخراج خوشه‌های معنایی و تحلیل تقابل‌های دلالتی، امکان بازسازی چگونگی شکل‌گیری مفهوم بازگشت در ساختار درون‌سوره‌ای و شبکه گفتمانی آیات را فراهم می‌کند.

یافته ها

یافته‌های پژوهش نشان داد که سوره طارق با ساختاری منسجم از گفتمان‌های مرتبط، مفهوم «بازگشت انسان» را در قالب یک نظام معنایی چندلایه صورت‌بندی می‌کند. این نظام معنایی بر پیوند میان سوگندهای کیهانی، تأمل در آفرینش انسان، قانون بازگشت‌پذیری در نظام هستی و تقابل میان حق و باطل استوار است. آیه محوری «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» در کانون این ساختار قرار دارد و به مثابه نقطه سنگین گفتمان سوره، مفاهیم پیشین و پسین را در منظومه‌ای معنایی گرد هم می‌آورد. بر این اساس، بازگشت انسان در سوره طارق صرفاً یک بازگشت جسمانی پس از مرگ نیست، بلکه فرایندی وجودی، هویتی و غایت‌شناختی است که انسان را در نسبت با پروردگار خویش و حقیقت اعمال و انتخاب‌هایش قرار می‌دهد.

یافته‌های تحلیل گفتمانی نشان داد که سوره طارق در چهار محور کلان، مفهوم بازگشت را سامان می‌دهد. در گفتمان نخست، سوگندهای کیهانی و دلالت حفاظت، با ایجاد شبکه‌ای میان «بزرگی آسمان»، «حفاظت الهی» و «نقش تدافعی نجم ثاقب»، آسمان را میدان کنترل‌شده و تحت نگهبانی الهی بازنمایی می‌کند. در ادامه، گزاره «إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ» بر نظام نظارت و مراقبت الهی نسبت به انسان تأکید می‌ورزد و زمینه استمرار هویت انسانی و امکان حسابرسی و بازگشت را فراهم می‌سازد.

یافته‌های پژوهش در گفتمان دوم نشان داد که سوره طارق با انتقال از سوگندهای آغازین به تأمل در آفرینش زیستی انسان، یک زنجیره استدلالی منسجم برای اثبات بازگشت ایجاد می‌کند. این انتقال سه‌مرحله‌ای از جلب توجه به نظارت (حافظ)، به تحلیل قدرت در آفرینش (ماء دافق)، و ختم به استدلال نهایی بر بازگشت، یک

زنجیره منطقی منسجم را شکل می‌دهد. سوره طارق با این استراتژی گفتمانی، از طریق پیوند دادن غیب (حافظ) با شهود (آفرینش)، ذهن مخاطب را برای پذیرش حقیقت نهایی بازگشت و رستخیز آماده می‌سازد.

یافته‌های مربوط به گفتمان سوم نشان داد که سوره طارق با طرح قانون بازگشت‌پذیری در نظام هستی، از طریق سوگند به «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ» و «وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ»، امکان بازسازی و احیای انسان را در چارچوب قوانین عمومی آفرینش تبیین می‌کند. این دو تصویر طبیعی، یعنی بازگشت آسمان و شکافتن زمین، نمونه‌هایی از چرخه‌های دائمی طبیعت هستند که زمینه فهم امکان بازگشت انسان را فراهم می‌آورند.

یافته‌های گفتمان چهارم نشان داد که سوره طارق با تأکید بر «إِنَّهُ لَقَوْلُ فَصْلٍ * وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ»، قاطعیت و جدیت پیام الهی درباره بازگشت را تثبیت می‌کند. تقابل «قول فصل» و «هزل» نقش مهمی در جداسازی حق از باطل و خنثی‌سازی نگرش انکارآمیز نسبت به مسئله بازگشت دارد. همچنین تقابل «کید انسانی» و «کید الهی» نشان می‌دهد که تدبیرهای انسانی در برابر اراده الهی ناکام است و بازگشت نهایی انسان در چارچوب تدبیر حکیمانه خداوند تحقق خواهد یافت.

یافته‌های پژوهش در سطح خوشه‌های معنایی نشان داد که سوره طارق از دو خوشه اصلی برای معناسازی مفهوم بازگشت بهره می‌گیرد. خوشه نخست، «بقای هویت انسانی» است که بر پایه شبکه واژگانی مرتبط با «نفس»، «حافظ» و نظارت الهی شکل می‌گیرد. این خوشه استمرار هویت انسان را در برابر مرگ و فروپاشی معناسازی می‌کند و نشان می‌دهد که حفظ الهی، تنها به معنای ثبت اعمال نیست، بلکه حفاظت از «خود انسان» به عنوان موجودی است که باید بازگردد و پاسخ دهد.

خوشه دوم، «قابلیت بازسازی جسم انسان» است که در آیات ۵ تا ۷ سوره طارق شکل می‌گیرد. واژگان «ماء دافق»، «صلب» و «ترائب» در این خوشه، شبکه‌ای دلالتی ایجاد می‌کنند که بر فرآیند شکل‌گیری حیات انسانی و امکان بازآفرینی آن دلالت دارد. تحلیل این خوشه نشان داد که همان نظامی که آفرینش نخستین انسان را رقم زده است، قابلیت بازگرداندن او پس از مرگ را نیز داراست.

یافته‌های معناشناختی نشان داد که میان مفاهیم «إعاده» و «رجوع» در گفتمان قرآن تفاوت دلالتی وجود دارد. در حالی که «إعاده» بیشتر بر بازگرداندن به حالت نخستین و بازآفرینی دلالت دارد، «رجوع» بر جهت بازگشت و حرکت انسان به سوی مبدأ هستی تأکید می‌کند. بر این اساس، تعبیر «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» در سوره طارق،

بازگشت انسان را در معنایی گسترده‌تر، یعنی بازگشت وجودی و غایت‌شناختی به سوی خداوند، صورت‌بندی می‌کند.

یافته‌های پژوهش در حوزه تقابل‌های معنایی نشان داد که تقابل‌های به‌کاررفته در سوره طارق، صرفاً عناصر زبانی نیستند، بلکه سازوکارهای اصلی تولید معنا و انسجام گفتمان سوره به شمار می‌آیند. در این میان، دو تقابل «قول فصل/هزل» و «کید انسانی/کید الهی» به‌عنوان تقابل‌های قانونی شناسایی شدند؛ زیرا بیشترین نقش را در تثبیت جدیت گفتمان بازگشت، تبیین سازوکار داوری نهایی و نشان‌دادن نسبت میان کنش انسانی و اراده الهی در ساختار سوره دارند.

در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان داد که سوره طارق با شکل‌دهی به دو خوشه معنایی مرتبط با بقای هویت انسانی و امکان بازسازی جسم، تصویری منسجم و چندلایه از بازگشت ارائه می‌دهد. این خوشه‌ها با استقرار تقابل‌های بنیادین، فهم بازگشت را در سطحی هم‌زمان زیست‌شناختی، وجودی و الهیاتی ممکن می‌سازند و نشان می‌دهند که بازگشت انسان در منطق سوره طارق، حقیقتی قطعی، حکیمانه و گریزناپذیر است.

نتیجه‌گیری

تحلیل معناشناختی و گفتمانی سوره طارق بر اساس «خوشه‌های معنایی» و «تقابل‌های معنایی» نشان داد که این سوره، با ساختاری منسجم و هدفمند، در پی معناسازی مفهوم «بازگشت انسان» است. این پژوهش نشان داد که سوره طارق از طریق شبکه‌ای از واژگان، گزاره‌ها و تقابل‌ها، فرایند بازگشت انسان را در ابعاد وجودی، هویتی را بیشتر صورت‌بندی می‌کند.

در سطح ساختار کلان، سوره با چهار گفتمان پیوسته سامان یافته است: نخست، گفتمان سوگندهای کیهانی و نظارت الهی («السماء»، «الطارق»، «حافظ») که زمینه معرفتی پاسخ‌گویی انسان را تثبیت می‌کند؛ دوم، گفتمان آفرینش انسان از «ماء دافق» که با فعال‌سازی طرحواره «آغاز از ضعف» و «حرکت از مبدأ»، امکان بازآفرینی را استدلال‌پذیر می‌سازد؛ سوم، گفتمان قانون بازگشت‌پذیری طبیعت («ذات الرجوع» و «ذات الصدع») که از طریق نمونه‌های طبیعی، اصل بازسازی و احیا را در نظام هستی تثبیت می‌کند؛ و چهارم، گفتمان قاطعیت حقیقت در برابر انکار («قول فصل»، «هزل»، «کید») که بازگشت را از سطح یک ادعای معرفتی به سطح یک حقیقت قطعی و سرنوشت‌ساز ارتقا می‌دهد.

یافته‌های پژوهش همچنین نشان داد که در سوره طارق، دو خوشه معنایی بنیادین نقش اساسی در تبیین مفهوم بازگشت دارند. خوشه نخست، «بقای هویت انسانی» است که با محوریت واژگانی چون «نفس» و «حافظ» استمرار هویت انسان و محفوظ بودن او در قلمرو علم و احاطه الهی را معناسازی می‌کند. این خوشه نشان می‌دهد که بازگشت در منطق سوره، بازگشت موجودی است که هویت، نیت، کردار و سرشت وجودی او محفوظ و ثبت شده است. خوشه دوم، «قابلیت بازسازی جسم انسان» است که با واژگانی همچون «ماء دافق»، «صلب»، «ترائب»، «رجع» و «صدع»، بر امکان بازآفرینی و بازگرداندن انسان تأکید می‌ورزد و نشان می‌دهد همان نظامی که آغاز حیات را از ماده ناچیز رقم زده، توان بازسازی آن را نیز داراست.

از سوی دیگر، تحلیل تقابل‌های معنایی آشکار ساخت که سوره طارق برای تثبیت پیام خود، از دواگانگی‌های هدفمند بهره می‌گیرد. تقابل «قول فصل / هزل» بر جدیت، قطعیت و حقیقت‌مندی گفتمان بازگشت تأکید می‌کند و هرگونه تلقی سطحی یا تمسخرآمیز نسبت به آن را نفی می‌نماید. همچنین، تقابل «کید انسانی / کید الهی» نشان می‌دهد که تلاش‌های انکارگرانه انسان، در برابر تدبیر فراگیر الهی، نه تنها ناکام می‌مانند، بلکه خود در مسیر بازگشت و حساب‌رسی نهایی قرار می‌گیرند.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که سوره طارق، با بهره‌گیری از شبکه‌ای منسجم از خوشه‌ها و تقابل‌های معنایی، نوعی «الهیات بازگشت» را صورت‌بندی می‌کند؛ الهیاتی که در آن، بازگشت انسان به معنای بازگشت وجودی، هویتی و غایت‌شناختی انسان به سوی خداوند است. از این منظر، گزاره کلیدی «إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ» محور سنگین گفتمان سوره به شمار می‌آید که تمامی لایه‌های معنایی پیشین و پسین را در خود متمرکز ساخته و بازگشت را به مثابه حقیقتی قطعی، حکیمانه و گریزناپذیر بازنمایی می‌کند.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۹۸۴). *التحرییر و التنبییر*. تونس: الدار التونسیه للنشر.
۲. راغب اصفهانی، أبو القاسم الحسین بن محمد. (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*. تهران: ناشر صادق.

۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامی.
۴. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلام.
۵. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). *کتاب العین*. القاهرة: مکتبه الهلال.
۶. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴). *مقاییس اللغة*. بیروت: دارالفکر.
۷. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۸. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸). *تفسیر مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.
۹. طنطاوی، محمد سید. (۱۹۹۷). *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. قاهره: دار نهضة.
۱۰. خطیب، عبدالکریم یونس. (بی تا). *التفسیر القرآنی للقرآن*. قاهره: دارالفکر العربی.
۱۱. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). *تفسیر احسن الحدیث*. قم: دفتر نشر نوید اسلام.
۱۲. بهجت پور، عبدالکریم. (۱۳۹۰). *همگام با وحی*. قم: مؤسسه تمهید.
۱۳. میدانی، عبدالرحمن حسن حبنکه. (۱۴۲۰). *معارج التفکر و دقائق التدبر*. سوریه: دارالقلم.
۱۴. زغلول راغب، محمد نجار. (۱۴۲۸). *تفسیر الآیات الکوئیة فی القرآن الکریم*. قاهره: مکتبه الشروق الدولیة.
۱۵. بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰). *معالم التنزیل*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۶. قطب، سید، (۱۴۰۸). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دارالشروق.
۱۷. فضل الله، محمد حسین. (۱۴۳۱). *من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک للطباعة و النشر و التوزیع.
۱۸. قرائتی، محسن، (۱۳۸۸). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۹. بروجردی، مصطفی. (۱۳۹۷). *تفسیر شمس*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۲۰. نجارزادگان، فتح الله. (۱۳۹۶). *تذکار وحی*. قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه قم.
۲۱. شنقیطی، محمد الامین. (۱۴۱۵). *أضواء البیان فی إیضاح القرآن بالقرآن*. لبنان: دار الفکر.
۲۲. مراغی، احمد بن مصطفی. (۱۹۶۴). *تفسیر المراغی*. مصر: شرکه مکتبه و مطبعة مصطفی البابي الحلبي وأولاده.

۲۳. أبوسعود، محمد بن مصطفى. (بی تا). *تفسیر أبی السعود (إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. صافی، محمود بن عبد الرحیم. (۱۴۱۸). *الجدول فی إعراب القرآن الكريم*. بیروت: دار الرشید.
۲۵. کشک، عبد الحمید. (بی تا). *فی رحاب التفسیر*. قاهره: مکتب المصری الحدیث.
۲۶. عساسله، فوزیه. (۲۰۱۹). *جمالیة أصوات القرآن الكريم: سورة الطارق نموذجاً*. الجزائر: مجله العلوم الاجتماعیه و الانسانیه، شماره ۱۸، ص ۱۰۴-۱۲۷.
۲۷. ایزوتسو، تشیهیکو. (۱۳۸۸). *خدا و انسان*. ترجمه: احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۸. جورج، لیکاف، (۱۳۹۵). *قلمرو تازه علوم شناختی*. ترجمه: جهان شاه میرزابیگی، تهران: نشر آگاه.